

УДК 373.5.016:94]:001.89:002.1(093)

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-107-129>

**HISTORICAL DOCUMENTS AS A MEANS OF
ACTIVATION OF STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITIES
IN HISTORY LESSONS**

**ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ЗАСІБ АКТИВІЗАЦІЇ
ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ
ІСТОРИЇ**

Валентина Молоткіна,
*доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Valentyna Molotkina,
*Doctor in Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Оксана Тарарон,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: oksanat72@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

Oksana Tararon,
*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*
E-mail: oksanat72@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2947-3816>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського,
30, м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes the methods and techniques of working with historical sources, which are most often used in the practical work of the history teacher in order to activate the cognitive activity of students.

The main methodological methods of using historical documents in the process of forming the competence of research and cognitive activities of students are considered.

It was found that the work of schoolchildren on the study of documents should be well organized by the teacher and carried out according to a certain algorithm. The phasing of work on historical sources, taking into account age features, makes the learning process more meaningful, develops historical and critical thinking. The work on historical documents should always be aimed at the formation of such skills that would allow students to independently acquire knowledge from a variety of sources and creatively use them in further activities, that is, to be competent.

It has been established that working with historical sources is one of the necessary forms of work in lessons, which contributes to a more in-depth study of the subject, the development of critical thinking, the formation of own opinion, life and civic positions. Research work with documents both in the lesson, where the educational process is organized by the teacher, and in the lesson, where the independent work of students prevails, and in extracurricular activities, it involves the activation of students' cognitive activity. In addition, the analysis of the theory and practice of studying history by working with a documentary base allows us to argue that the inclusion of various types of documents in the program content of the school course «History of Ukraine»

contributes to the formation of holistic, systemic, structured knowledge about the historical process in students, creates conditions for a deep understanding of the patterns of historical development and stimulates to scientific search. Step-by-step work with historical documents will allow to ensure the combination of theoretical and practical approaches to learning, for example, working with documents will provide students with the mastery of skills to work with different types of historical sources, which will become a necessary skill during study in a higher educational institution.

Keywords: *historical information, historical sources, historical documents, educational process, cognitive activity, history lesson, students.*

Постановка проблеми. Метою історії як навчального предмету є, насамперед, формування історичних знань, розвитку історичного мислення учнів; формування в них навичок самоосвіти, прагнень та вміння орієнтуватися в інтелектуальному полі суспільства; виховання учнів як свідомих та активних громадян. Учні мають розуміти суть і сутність наукового історичного знання, критично сприймати трактування історичного процесу, вміти представити власне бачення та обґрунтоване тлумачення. Як відомо, історичні знання виникають, насамперед, завдяки інформації, яку несуть історичні документи. Тому особливо актуальним є завдання побудови навчально-виховного процесу на уроках історії України відповідно до принципів багатоаспектного, систематичного та цілеспрямованого використання історичних документів. Така форма роботи сприяє підвищенню мотивації до навчання, активізації самостійної навчальної діяльності учнів, розширенню навчальних завдань, створює можливості для індивідуального, самостійного процесу навчання, розширює можливості діалогу в навчальному процесі, формує дослідницькі вміння та навички у дітей, а саме: робота з історичними джерелами, вивчення та аналіз історичних подій,

використання набутих знань і вмій у практичній діяльності. У зв'язку з цим актуалізується питання систематизації методичних прийомів використання історичних документів відповідно до оновленого змісту історичної освіти в школах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом проблема використання документів на уроках історії не нова. Питанням залучення документального матеріалу та методикою його використання займалися такі сучасні українські вчені-методисти: В. Власов (Власов, 2009), Л. Задорожна (Задорожна, 2005), І. Коляда, Ю. Якущенко (Коляда & Якущенко, 2018), В. Могорита (Могорита, 2017), В. Мисан (Мисан, 2009), С. Мусій (Мусій, 2010), О. Паливода (Паливода, 2018), В. Румянцев (Румянцев, 2003), Л. Сокур (Сокур, 2022), О. Фуріна (Фуріна, 2013), Г. Яковенко (Яковенко, 2017) та інші. Зокрема, розглянуто основні методи діяльності вчителя в роботі з писемними історичними джерелами на уроці, можливі форми організації такої діяльності учнів, підходи до класифікації та функції історичного документа в процесі навчання історії в закладах загальної середньої освіти. Проте, незважаючи на значну увагу вчених-методистів до цієї проблеми, вона ніколи не перестане бути актуальною, оскільки документальна база історії постійно оновлюється, розсекречуються нові архівні документи, створюються нові історичні концепції, які приводить в рух методика роботи з документами в рамках шкільної освіти.

Мета статті – розглянути методи та прийоми роботи з історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Державного стандарту базової та повної середньої освіти, одним із завдань освіти є формування критичного мислення в учнів, спрямування учнів не стільки до знань, скільки до способів отримання інформації. Історичний компонент

навчання має забезпечувати використання учнями у процесі пошуку інформації про минуле різноманітних видів історичних джерел та вміння представляти обґрунтовані та структуровані історичні знання, реальне розуміння історії з використанням відповідного понятійного апарату, виважено розглядати суперечливі та дискусійні теми (Державний стандарт базової і повної середньої освіти).

Аксіологічним є твердження про те, що історія не лише як наука, а й як шкільна дисципліна, ґрунтується насамперед на документальних матеріалах, які знаходять своє осмислення, стають підґрунтям для висновків, поштовхом для дослідження. Саме робота з ними забезпечує реалізацію діяльнісного і компетентнісного підходів, які є одними з провідних (поряд з особистісно-орієнтованим та аксіологічним) у сучасному загальноосвітньому процесі України (Найман, 2019: 45-46).

Компетентнісний підхід до навчання історії полягає у формуванні в учнів інформаційної компетентності – уміння працювати з історичними джерелами інформації, інтерпретувати зміст джерел, визначати їх достовірність. У навчальній програмі з історії наголошується на важливості вміння розпізнавати та критично аналізувати відмінності в позиціях авторів джерел (Яковенко, 2017: 116). Інформаційна компетентність є не тільки предметною, а й вирішальною, важливою для багатьох сфер життя людини. Тому досить часто в підручниках дають завдання знайти певні джерела, критично їх проаналізувати, а потім виконати завдання: скласти історичний портрет тієї чи іншої особи, підготувати презентацію, виконати проєкт тощо (Ладиченко, 2020: 20). Така навчально-дослідницька діяльність сприяє активізації пізнавальної діяльності (Ткаченко & Грукач & Ткаченко, 2022: 121). Робота з історичним документом уточнює історичний матеріал, знайомить з методами історичного дослідження, формує вміння аналізувати історичні джерела; сприяє підвищенню інтересу до предмета (Яковенко, 2017: 116).

Серед історичних джерел найважливіше місце в шкільних підручниках займають історичні документи. Вони формують в учнів здатність мислити, висловлювати власну думку, розуміти суть історичного процесу, сприяють створенню образів конкретної історичної епохи. Історичні джерела також є основою для розуміння учнями багатьох суспільних процесів (Могорита, 2017: 36).

Варто зазначити, що історичне джерело як засіб навчання історії найкраще вписується в сучасну освітню парадигму: адже документ відображає реальну, а не вигадану ситуацію; дає уявлення про відносність історичного знання. Третя перевага випливає з нескінченної різноманітності джерел: кожен документ здатний показати, з одного боку, схожість між нами та людьми дуже давніх епох, а з іншого боку, – відмінність близьких поколінь. Нарешті, джерело здатне переконливо продемонструвати, наскільки і як інформація може бути спотворена, причому як свідомо, так і несвідомо (Власов, 2009: 4).

Неможливо уявити навчання історії в старших класах закладів загальної середньої освіти без використання історичних джерел. Саме для цієї категорії дітей шкільного віку документ є основою формування навичок критичного аналізу тексту (Яковенко, 2017: 119) порівнювати, критикувати, узагальнювати, що формує схильність до теоретизування (Задорожна, 2005: 2).

Л. Задорожна у своєму дослідженні сформулювала чотири навчальні функції, які виконують писемні джерела та систематизовані методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування історичних знань учнів: перша – ілюстративно-інформаційна – існує на репродуктивному рівні сприйняття інформації, що міститься в історичному документі, реалізується за допомогою цитування, коментованого читання, переказу, прийому персоніфікації тощо; друга – пізнавально-розвиваюча – базується на розв'язанні пізнавальних завдань різного рівня

репродуктивного, проблемного та творчого спрямування, відповідно до вимог технології розвивального навчання; третя – практично-узагальнююча – залежить від рівня узагальнення та форми його вираження, наприклад, шляхом конспектування, написання тез, складання таблиць, планів, схем тощо; важливу роль в організації виконання функції має відігравати учнівський зошит; четверта – ціннісно-сміслова – діє протягом усього навчального процесу за умов дотримання вищезазначених принципів історичної науки та історичної освіти (Задорожна, 2005: 12).

Ще одна перевага роботи з джерелами полягає в тому, що учні повинні застосовувати основні історичні поняття, ставити запитання, аналізувати та пояснювати зміст інформації, робити висновки та власні умовиводи, які вони потім можуть порівнювати з іншими оцінками. Крім того, першоджерела дають учням можливість відчувати себе в ролі людей, які мають безпосереднє відношення до досліджуваних подій. Виняткова роль джерел у навчанні історії визначається також можливістю показати учням різні погляди на ту чи іншу подію чи історичний процес. Діти мають можливість порівняти тексти, написані в той самий час учасниками, очевидцями та коментаторами подій, з текстами, написаними істориками пізніше (Власов, 2009: 4).

Проте документальні дані повинні служити не тільки джерелом пізнавальної інформації, а й основою для формулювання змістовних висновків. Водночас необхідно враховувати труднощі, які виникають на практиці, адже щоб запобігти некритичному сприйняттю учнями історичної інформації, недостатньо просто навчити їх досліджувати джерела. Також важливо розвивати вміння аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі. Робота над формуванням таких умінь має бути закладена в середині історичного матеріалу в рамках програми та конкретного уроку (Найман, 2019: 45-46).

У старших класах можливе використання завдань для поглиблення змісту підручника. Спираючись на наукову літературу, учні детально обговорюють наведені в підручнику факти та події, характеризують історичних діячів. Також порівнюють викладення фактів у підручнику з їх інтерпретацією в першоджерелах. У найбільш зацікавлених учнів виникає інтерес до достовірності опису історичних фактів у художній літературі. Також можливе самостійне вивчення учнями теми без попередньої презентації вчителем, який пропонує план вивчення нового матеріалу, запитання та завдання, коротко розкриває основні положення, які учні повинні усвідомити після вивчення теми (Яковенко, 2017: 112).

Але найголовніше, про що вчителі не повинні забувати, це те, що робота над історичними документами завжди має бути спрямована на розвиток таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними (Власов, 2009: 8). Адже наша школа покликана формувати громадянина демократичного суспільства, який повинен сприймати історичний процес як багатовимірне, неординарне явище. Учні повинні усвідомлювати, що при оцінці історичного факту завжди будуть різні точки зору, які вони повинні сприймати і пояснювати, а також знати, що ці думки з часом можуть змінюватися, тому що змінюється життя навколо, зміни відбуваються в суспільстві, у свідомості людей, відкриваються нові факти, змінюється інформація, а це, в свою чергу, спонукатиме молодь шукати власний шлях вирішення певної проблеми, виробляти власну точку зору, шукати власний вихід зі складної ситуації (Мокрогуз, 2008).

Методисти наполегливо працюють над проблематикою роботи з історичними джерелами, оскільки ці навички досить складні не лише для учнів, а й для вчителів як організаторів такого методу навчання, при якому основою стає вміння класифікувати, аналізувати, критикувати та формулювати ціннісні висновки. Прикладом цілісного осмислення може

слугувати запропонована В. Власовим «Структурна модель вивчення історичних джерел, що поєднує змістові, діяльнісні та ціннісні компоненти» (Власов, 2009: 8).

Майже всі дослідники та педагоги-практики сходяться на думці, що аналіз документа починається з його візуального сприйняття, після чого визначається тип документа, з яким має справу учень (літопис, стаття, фото, колекція особистих документів, діаграми, графіки, малюнки, плакати тощо), авторство, період створення, первинний чи вторинний, ступінь довіри до джерела тощо. Наступним етапом роботи з документом є виділення, засвоєння та введення в систему фактичної інформації, що міститься в документі. На цьому етапі широко використовуються різноманітні виписки, тези, рецензування отриманої інформації, її обговорення, узагальнення, порівняння тощо, тобто використовуються всі належні в тому чи іншому випадку методи, щоб привести отриману інформацію в конкретну систему знань. А наступним етапом роботи з документом є вміння використовувати інформацію, отриману з документа: за допомогою методів формальної логіки формулювати власні висновки, робити умовиводи, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки тощо (Сокур, 2022).

Найпоширенішими методичними прийомами роботи з документом є: постановка запитання та пошук відповіді в документі; використання історичного документа для підтвердження будь-яких положень; використання документа в поєднанні з іншими джерелами історичних знань – ілюстраціями, художньою літературою, картами; порівняльний аналіз документів; включення документа в презентацію вчителя для формування бачень; аналіз документа вчителем; організація самостійної роботи учнів з документом (постановка запитань за змістом документа; аналіз документа за запропонованими критеріями; порівняння документів; аналіз документів з точки зору різних груп; визначення авторського стосунку до подій). Вивчення історичних джерел може

здійснюватися різними способами, що вимагає використання різноманітних видів лабораторно-практичних (дослідницьких) робіт. Метод послідовно-текстового дослідження джерел ґрунтується на логічно послідовній роботі над отриманням необхідної інформації та проявляється у чотирьох основних видах діяльності: виявленні та опрацюванні основних ідей джерела (виділенні основних ідей і положень, формулюванні продуктивно-пізнавальних запитань для з'ясування їх суті, складання та запис відповідей); аналіз авторських запитань (робота над питаннями, поставленими автором у тексті, уточнення відповідей на них, порівняння авторських відповідей із власними); аналіз подій, фактів і персоналій; зіставлення історичного досвіду з дійсністю (вибір конкретного прикладу з джерела для аналізу, підбір аналогів з історії, пошук того, у чому і як ці аналоги набули розвитку в сучасних умовах; роздуми про можливість реалізації історичного досвіду в сучасності) (Яковенко, 2017: 116-117)

Важливою умовою добору історичного джерела є відповідність його змісту завданням навчання історії, доступність, зв'язок із навчальним матеріалом та врахування вікових особливостей учнів (Мусій, 2010: 5). Якщо в 5-6 класах достатньо простого розгляду і висновків, то в 7-9 класах учні вчать розв'язувати проблемні задачі, акцентувати на головному, порівнювати матеріал, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. У старших класах навички роботи з історичними джерелами удосконалюються. Матеріал вимагає більш високого рівня пізнавальної та розумової активності, критичного підходу до тексту, самостійного, творчого використання знань. В 10-11 класах використовують історичні джерела для створення портретів історичних осіб. Цей процес розвиває історичне мислення. Робота з джерелами повинна проходити на різних етапах уроку (Фуріна, 2013). Поетапність роботи над історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить навчальний процес більш осмисленим, розвиває історичне та критичне мислення (Мусій, 2010: 5).

Розрізняють такі прийоми роботи з документами: на уроці, де навчальний процес організовує вчитель; поза уроком, де переважає самостійна робота учнів. Джерела можна використовувати різними способами. Найчастіше вони використовуються: для активного та цікавого початку уроку; щоб зацікавити учнів (найчастіше для цього використовуються візуальні джерела); для ілюстрування різноманітності інтерпретацій (найчастіше використовуються вторинні джерела представників різних політичних таборів); щоб активізувати розумову діяльність учнів, викликати дискусію; для прищеплення учням дослідницьких навичок; щоб закріпити вивчений матеріал; під час проведення підсумково-узагальнюючих уроків. На практиці ці способи використання джерел можна комбінувати. Такий підхід буде більш продуктивним, оскільки спонукає здобувачів освіти до розумової творчої діяльності та допомагає учням робити самостійні висновки (Яковенко, 2017: 120-121).

Самостійна робота учнів з опрацювання документів повинна бути добре організована викладачем і проводитися за певним алгоритмом. Тому для учнів заздалегідь готується пам'ятка, яка відображає основні етапи роботи з документом. Зокрема, В. Мисан зазначає, що на сьогодні існує низка підходів у викладанні історії і на їх основі розроблено декілька пам'яток для первинного аналізу документа (Мисан, 2009: 17), які дозволяють практикуючому вчителю підходити творчо та використовувати ті методи та прийоми в роботі з документами, які найбільше сприятимуть досягненню навчальної мети (об'єктивному та неупередженому пізнанню історії свого народу) (Сокур, 2022).

Щоб самостійна робота з документами була більш ефективною, Г.Г. Яковенко пропонує учням кожного разу звертатися до пам'ятки. Самостійне користування пам'яткою сприяє розвитку відповідних умінь і навичок. Працюючи з документами, мемуарами та науковою літературою, необхідно глибоко осмислювати інформацію, отриману з джерел. Щоб

досягти бажаного ефекту, потрібно записувати прочитане, щоб краще його запам'ятати. Найпоширенішими формами запису прочитаного є план, тези, конспект (Яковенко, 2017: 120-121).

Формуючи компетентності науково-дослідницької діяльності, вчитель організовує самостійну роботу з документом, пропонуючи учням проаналізувати документ і відповісти на запитання. До прикладу, при вивченні теми «Економічна криза в Україні в другій половині 80-х рр. ХХ ст.» вчитель може запропонувати учням проаналізувати такий документ:

З постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». Травень 1986 р. «...Є чимало фактів, коли люди отримують нетрудові доходи, займаючись розкраданнями, спекуляцією, хабарництвом, іншими видами діяльності, деякі з них використовують у цілях наживи належні державі машини та механізми, транспортні засоби, житлову площу, паливо, сировину і матеріали. На підприємствах і в установах торгівлі, побутового, комунального, медичного обслуговування, в навчальних закладах допускаються факти вимагання додаткової плати за надання послуг, присвоєння виручки, обману громадян, протекціонізму. Прагнення до користі, легке ставлення до життя не зустрічають засудження в окремих радянських сім'ях. Такі несумісні з соціалістичним способом життя потворні явища йдуть в розріз з інтересами трудящих, викликають справедливе обурення радянських громадян ... Поставити справу так, щоб хабарники, казнокради, несуні та інші любителі легкої наживи за рахунок товариства були оточені загальним презирством, знали про невідворотність покарання за свої діяння. Ширше використовувати систему декларацій, інші види контролю за законністю доходів громадян. Зміцнити паспортний режим в містах і населених пунктах... Посилити партійний контроль за діяльністю адміністрацій підприємств, установ та організацій у цьому напрямку».

Після ознайомлення з документом учні повинні дати відповідь на такі питання:

1. Які негативні явища в житті радянського суспільства визначив документ?

2. Як, на думку авторів документа, негативні явища в житті радянського суспільства впливали на моральний стан радянських сімей?

3. Які заходи щодо подолання негативних явищ пропонує документ?

4. Наскільки, на вашу думку, дієвими були пропоновані заходи? (Коляда & Якущенко, 2018: 58).

У підручнику «Новітня історія України» для 11 класу при вивченні теми «Революція Гідності 2013-2014 рр.» учням пропонується прочитати фрагмент історичного джерела та проаналізувати документ:

Зі спогадів «голосу Майдану» Євгена Нищука: «Пам'ятаю, загиблого Сергія Нігояна одразу повезли на Дніпропетровщину, Юрія Вербицького – у Львів, а от Сергія Жизневського до Білорусі одразу відправити не виходило. Поки чекали на маму та сестру, з'ясувалося – вони не знали, що він на Майдані, давно його не бачили. Коли його принесли до сцени, якісь слова знайти було надзвичайно важко. У мене тоді не те що в горлі пересохло... було просто страшно щось сказати. Мати, сестра також не хотіли виходити й говорити. Гімн один раз пустили... Ну скільки разів його можуть пустити?.. Саме тоді я сказав звукорежисеру: «Пусти цю пісню». – «Яку?» – «Пливе кача». Я знав, що він любив цю пісню. До того ж вона такого ритуального, плакального характеру і його ситуації відповідала – він етнічний білорус, загинув в Україні, а в пісні ж і є слова: «...Погину я в чужім краю... Хто ж ми буде брати яму?»»».

Після пропонується відповісти на такі запитання:

1. Які деталі у спогадах передають відчуття і настрої протестувальників на Майдані?

2. Чому народна лемківська пісня «Гей, пливе кача» стала сумним символом Революції Гідності? (Власов & Кульчицький, 2019: 219).

Також, роботу з текстовими джерелами можна організувати в класі, поділивши учнів на групи. Зокрема, О. Паливода пропонує аналізувати історичні документи, які розкривають події Першої світової війни, об'єднавши учнів у 5 груп, дати індивідуальні завдання кожній групі.

Групі 1 – Із листа до матері солдата німецької армії (25.09.1914 р.). «...Чи є небезпека на війні? Хто її зневажає, той від неї вислизає. Набігає неспокій. Однак я в окопному загоні. Героїчна смерть для мене – найбільше бажання. Щоправда, життя важливіше за героїчну смерть. Усі зневажають смерть. Моїм обов'язком є боротьба, до якої мене змусили росіяни і французи. Якби війна була агресивною, загарбницькою, то моя служба не була б добровільною... Усе це реалії війни».

Групі 2 – Із листа до батька солдата французької армії (жовтень 1914 року). «Любий батьку, зараз схарактеризую своє нове становище. Роблю все можливе, щоб знайти собі лакея... Якщо б мама виїхала з Парижа, то могла б мене відвідати в Майні. Я був би дуже вдячний, щоб вона уникала залізничного транспорту, який ходить досить нерегулярно через перевезення поранених, амуніції для військових частин. Радив би мамі їхати самостійно, залежно від ситуації. У таборі багато поранених... Шпиталь тут організований дуже добре. До побачення, любий батьку».

Групі 3 – Зі спогадів бійця Легіону українських січових стрільців. «Було це 27 серпня 1914 р. Опівдні через усе село проїхав звідти було бухкання гармат і цокотання кулеметів, великий фургон із червоним хрестом на білому прапорі, що його тримав у руках молодий німець, тоді як трохи старший за нього поганяв коні. У фургоні, позакутувані в білі простирадла, лежали поранені, перев'язані марлею, крізь яку просочувалася кров, немолода жінка і маленьке, може, дволітнє, дитятко. Голова дитини була туго забинтована, виглядали тільки повні

докорів, стражденні оченята, а перев'язка вже мокріла від крові...».

Групі 4 – Із листа російського солдата до матері (1915 р.).
«...Наступ припинився до 11 години. За цей час німцями було підготовлено артилерійський вогонь по нашому полку з усіх сторін... Вогонь був надзвичайно сильний, стріляло не менше 100-150 гармат. Здавалося, що ми разом із землею підняті в повітря. Врятуватися вдалося небагатьом... Люба матусю, краще б ти мене на світ не народила, краще б маленьким у воді втопила, як я тепер страждаю...».

Групі 5 – Лист солдата Йоханна Мюллера (1915 р.).
«Люба мамо! Тепер я знаю, що таке війна. Ми сидимо уже вісім днів у шанцах, і тут дуже холодно. Уже десять днів ми не їли теплої їжі, тільки галети з паштетом, бо польова кухня не може до нас доїхати. На горі біля нас лежить багато вбитих. Із 240 чоловік 40 ще лежать там. Моїм єдиним бажанням є якнайшвидше завершення війни».

Далі за єдиним алгоритмом необхідно порівняти учнівські думки з поглядами реальних солдат різних армій. Завдання учням:

1. Порівняйте настрої солдатів різних армій. Чим вони зумовлені?
2. Порівняйте, чому листи представників однієї групи (солдатів), датовані одним часом, містять різну інформацію?
3. Чи відповідала точка зору реальних учасників подій загально визнаній позиції політиків їхньої країни?
4. Чи було таке ставлення постійним і чи змінювалося воно в різні роки війни? Завдяки чому?
5. Чи змінили свідчення очевидців ваше ставлення до війни? (Паливода, 2018).

Для досягнення певної системності в роботі з історичними джерелами цей вид засвоєння знань слід поєднувати з теоретичним матеріалом підручника чи лекції вчителя за допомогою конкретних пізнавальних завдань. Таке завдання має бути проблемним і становити певний етап до

вирішення загальної проблеми теми (Мусій, 2010: 4). До прикладу, у підручнику «Новітня історія України» для 11 класу при перевірці вивченого матеріалу по темі «Збройна агресія Російської Федерації проти України» учням пропонується прокоментувати події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела: «За нашими даними, в бік Іловайська, на Кутейникове, рухалося дві батальйонно-тактичні групи військ Російської Федерації. У нас не було свіжих підготовлених на той час військ, які могли б дати відсіч. Але наші війська постійно відчували допомогу, особливо далекобійної артилерії та реактивних систем, зокрема ракетного комплексу «Точка-У»... Не Іловайськ був головним. На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28–30 серпня регулярні підрозділи російської армії повинні були заволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунути вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ – це й подвиг наших воїнів» (перший заступник командувача ракетних військ та артилерії Збройних Сил України полковник Ю. Ярусевич). (Власов & Кульчицький, 2019: 233).

Уроки з використанням методики роботи з джерелами інформації: вчать критично та творчо мислити; здобувати знання самостійно; розвивають пізнавальний інтерес. Усе це сприяє підвищенню ефективності уроків історії та стає стимулом до навчання (Мусій, 2010: 5).

Дослідницьку роботу з документами можна використовувати і в позакласній та позаурочній роботі (Фуріна, 2013).

Останнім часом у підручниках подають посилання на певні сайти, відеоматеріали, зазначаються кьюаркоди, які мають використати здобувачі освітніх послуг. До прикладу, у підручнику «Новітня історія України» для 11 класу дається таке завдання: перейшовши за кодом чи посиланням https://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odnii_zemli/1.6.pdf, дізнайтеся більше про обмін

населенням між Україною і Польщею або знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте фільм «Вкрадена Вітчизна», сформулюйте висновки (Даниленко & Смольницька, 2019: 18), або, за кодом чи посиланням https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/golod/Final_Golod_Sait.pdf ознайомтеся з документальними джерелами про голод 1946-1947 рр., а далі пропонуються завдання, які треба виконати (Даниленко & Смольницька, 2019: 24).

Ефективним методом вчителі вважають використання потенціалу художнього та документального кіно. Звісно, фільм треба не просто дивитись, до нього необхідно поставити завдання, інакше уникнути вуайеризму, сприйняття історичних художніх викривлень за реальну дійсність, а також безпідставного «хеппі енду» буде вкрай важко (Найман, 2019: 47).

Також при вивченні тем з новітньої історії України можна організовувати в позаурочний час на т. зв. «класних годинах» зустрічі з очевидцями чи учасниками тих чи інших подій. Зокрема, О. Найман пропонує організовувати такі зустрічі при вивченні питань Голокосту (Найман, 2019: 49).

Висновки. Отже, робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм роботи на уроці, яка сприяє поглибленому вивченню теми, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель, поза уроком, де переважає самостійна робота учнів, так і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. Аналіз теорії та практики вивчення історії шляхом роботи з документальною базою дозволяє стверджувати, що включення різноманітних видів документів до навчальної програми шкільного курсу «Історія України» сприяє формуванню цілісних, системних, структурованих знань в учнів про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку і

стимулює дослідницьку діяльність. Поетапна робота з історичними документами дозволить уніфікувати теоретичний і практичний підхід у навчанні, на прикладі роботи з документами надасть учням уміння працювати з різними історичними джерелами, що стане необхідним навиком під час навчання у вищій школі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>

2. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 3-8.

3. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с.

4. Даниленко В., Смольницька М. Історія України : рівень стандарту : підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 224 с.

5. Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2005. 19 с.

6. Коляда І., Якущенко Ю. Методика формування уявлень про соціально-економічне життя при вивченні теми: «Економічна криза в Україні в другій половині 80-х рр. ХХ ст.». *Історія в школі*. 2018. №10-12. С. 55-65.

7. Ладиченко Т. Компетентнісний підхід до вивчення історії на прикладах підручників з всесвітньої історії. *Історія в рідній школі*. 2020. № 6. С. 19-23.

8. Могорита В.М. Писемне джерело як компонент шкільного підручника з історії України. *Педагогічні науки. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск LXXIX. Т.1. С.35-39.

9. Мисан В. Час повернутися до історичних джерел. *Історія України*. 2009. № 21 (613). С. 14-18.

10. Муcій С. С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів (практичний poradnik для вчителів та учнів). 2010. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/roboata_z_ist_orychnimi_dzherelami_.pdf
11. Найман О. Голокост в Україні (Історія України, 10 кл.). *Історія в школі*. 2019. №9-10. С. 43-49.
12. Паливода О. Формування предметних компетентностей школярів шляхом використання історичних джерел. https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_43.html
13. Мокрогуз О. П. Робота з джерелами інформації на уроках історії. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php>
14. Румянцев В.Я. Робота з історичними джерелами. *Викладання історії в школі*. 2003. № 3. С. 38-41.
15. Сокур Л.А. До питання використання документів на уроках історії. URL: <http://intkonf.org/sokur-la-do-pitannya-vikoristannya-dokumentiv-na-urokah-istoriyi/>
16. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 4. С. 116-138.
17. Фуріна О.А. Організація діяльності учнів із різними джерелами історичних знань. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/
18. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

REFERENCES

1. Derzhavnyy standart bazovoyi i povnoyi seredn'oyi osvity [State standard of basic and complete general secondary education]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

2. Vlasov V. (2009) Istorychne dzherelo v arsenalі dydaktychnykh zasobiv: chy zdatna metodyka podolaty vtomu vid istoriyi? [Historical source in the arsenal of didactic means: is the technique able to overcome the fatigue of history?]. *Istoriya v shkolakh Ukrayiny*, 4, 3-8. [in Ukrainian].

3. Vlasov V. S. & Kul'chyts'kyi S. V. (2019) Istoriya Ukrayiny (riven' standartu) : pidruchnyk dlya 11 klasu zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity [History of Ukraine (standard level) : textbook for the 11th grade of general secondary education institutions]. Kyiv : Litera LTD. 256 p. [in Ukrainian].

4. Danylenko V. & Smol'nits'ka M. (2019) Istoriya Ukrayiny : riven' standartu : pidruch. dlya 11-ho kl. zakl. zah. sered. osvity [History of Ukraine : the level of the standard : textbook for the 11th class of general education]. Kyiv : Heneza, 224 p. [in Ukrainian].

5. Zadorozhna L.V. (2005) Metodyka vykorystannya istorychnykh dokumentiv na urokakh istoriyi Ukrayiny v zahal'noosvitniy shkoli: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 [Methods of using historical documents at the lessons of the history of Ukraine in secondary school: author's abstract. thesis... Candidate of pedagogical sciences: 13.00.02.]. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].

6. Kolyada I. & Yakushchenko Yu. (2018) Metodyka formuvannya uyavlen' pro sotsial'no-ekonomichne zhyttya pry vyvchenni temy: «Ekonomichna kryza v Ukrayini v druhiy polovyni 80-kh rr. KhKh st.» [Methods of forming ideas about social and economic life when studying the topic: «Economic crisis in Ukraine in the second half of the 80s. of the 20th century.]. *Istoriya v shkoli*, 10-12, 55-65. [in Ukrainian].

7. Ladychenko T. (2020) Kompetentnisnyy pidkhid do vyvchennya istoriyi na prykladakh pidruchnykiv z vsesvitn'oyi istoriyi [Competent approach to studying history on the examples of textbooks on world history]. *Istoriya v ridniy shkoli*, 6. 19-23. [in Ukrainian].

8. Mohoryta V.M. (2017) Pysemne dzherelo yak komponent shkil'noho pidruchnyka z istoriyi Ukrayiny [Written source as a

component of a school textbook on the history of Ukraine]. *Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats' LXXIX*, 1, 35-39. [in Ukrainian].

9. Mysan V. (2009) Chas povernutysya do istorychnykh dzherel [It is time to return to historical sources]. *Istoriya Ukrayiny*, 21 (613), 14-18.

10. Musiy S. S. (2010) Robota z istorychnymy dzherelamy yak zasib formuvannya krytychnoho myslennya uchniv (praktychny poradnyk dlya vchyteliv ta uchniv) [Working with historical sources as a means of shaping critical thinking of students (practical advice for teachers and students)]. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_ist_orychnimi_dzherelami_.pdf [in Ukrainian].

11. Nayman O. (2019) Holokost v Ukrayini (Istoriya Ukrayiny, 10 kl.) [The Holocaust in Ukraine (History of Ukraine, 10 form)]. *Istoriya v shkoli*, 9-10, 43-49. [in Ukrainian].

12. Palyvoda O. (2018) Formuvannya predmetnykh kompetentnostey shkolyariv shlyakhom vykorystannya istorychnykh dzherel [Formation of subject competencies of school students through the use of historical sources]. https://rmk-mv.blogspot.com/2018/01/blog-post_43.html [in Ukrainian].

13. Mokrohuz O. P. (2008) Robota z dzherelamy informatsiyi na urokakh istoriyi [Working with sources of information in history lessons]. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php> [in Ukrainian].

14. Rumyantsev V.Ya. (2003) Robota z istorychnymy dzherelamy [Work with historical sources]. *Vykladannya istoriyi v shkoli*, 3, 38-41. [in Ukrainian].

15. Sokur L.A. (2022) Do pytannya vykorystannya dokumentiv na urokakh istoriyi [Issue of the use of documents in history lessons]. URL: <http://intkonf.org/sokur-la-do-pitannya-vikorystannya-dokumentiv-na-urokah-istoriyi/> [in Ukrainian].

16. Tkachenko O. & Hrukach V. & Tkachenko T. (2022) Formuvannya osobystisnykh kompetentnostey uchniv na urokakh istoriyi ta pravoznavstva shlyakhom zaluchennya dokumental'nykh

dzherel [Formation of students' personal competencies in history and jurisprudence through the involvement of documentary sources]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiya*, 4, 116-138. [in Ukrainian].

17. Furina O.A. (2013) Orhanizatsiya diyal'nosti uchniv iz riznymy dzherelamy istorychnykh znan' [Organization of students' activities with different sources of historical knowledge]. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/ [in Ukrainian].

18. Yakovenko H.H. (2017) *Metodyka navchannya istoriyi: navchal'no-metodychnyy posibnyk* [Methods of history teaching: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU. 324 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються методи та прийоми роботи з історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації пізнавальної діяльності учнів.

Розглянуто основні методичні прийоми використання історичних документів у процесі формування компетентностей науково-дослідницької та пізнавальної діяльності студентів.

З'ясовано, що робота учнів над вивченням документів повинна бути добре організована вчителем і здійснюватися за певним алгоритмом. Поетапність роботи над історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить процес навчання більш осмисленим, розвиває історичне та критичне мислення. Робота над історичними документами завжди має бути спрямована на формування таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різних джерел і творчо використовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними.

Встановлено, що робота з історичними джерелами є однією з необхідних форм роботи на уроці, яка сприяє

поглибленому вивченню теми, розвитку критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Дослідницька робота з документами як на уроці, де навчальний процес організовує вчитель, поза уроком, де переважає самостійна робота учнів, так і в позакласній та позаурочній діяльності, сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів. Аналіз теорії та практики вивчення історії шляхом роботи з документальною базою дозволяє стверджувати, що включення різноманітних видів документів до навчальної програми шкільного курсу «Історія України» сприяє формуванню цілісних, системних, структурованих знань в учнів про історичний процес, створює умови для глибокого розуміння закономірностей історичного розвитку і стимулює дослідницьку діяльність. Поетапна робота з історичними документами дозволить уніфікувати теоретичний і практичний підхід у навчанні, на прикладі роботи з документами надасть учням уміння працювати з різними історичними джерелами, що стане необхідним навиком під час навчання у вищій школі.

Ключові слова: історична інформація, історичні джерела, історичні документи, навчальний процес, пізнавальна діяльність, урок історії, учні.